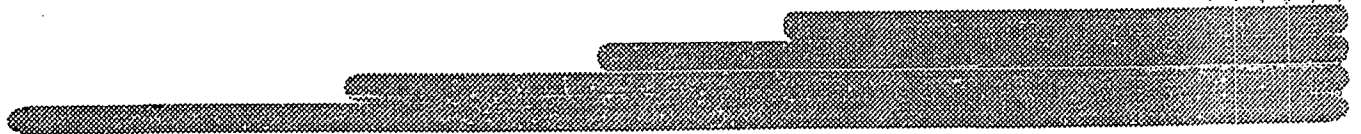
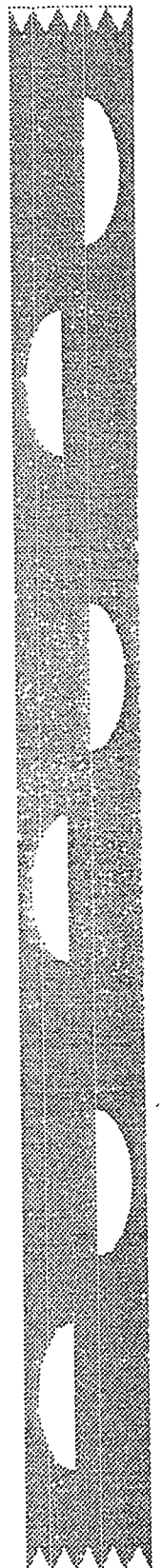

الله
الرحمن الرحيم

۴۴۴۹

۲۰ / ۱۱ / ۱۳۸۱

دانشگاه یزد

مجتمع علوم انسانی

دانشکده زبان و ادبیات فارسی

سازمان نظامی
وزارت اطلاعات
دانشگاه یزد

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

ورقه و گلشاه عیوقی و مقایسه آن با لیلی و مجنون نظامی

استاد راهنما: دکتر محمد علی صادقیان

استاد مشاور: دکتر محمد غلامرضایی

پژوهش و نگارش: راضیه موسوی

اسفند ۱۳۷۶

۹۶۴۹۹

تقدیم به

روان پاک پدرم، مرحوم سید علی موسوی
و مادر ارجمندم، عذرا یوسفی نوش آبادی
که لطف و محبت و خیرخواهی‌های ایشان در زندگی و
تحصیل بدرقه راه و پشتیبانم بوده است. همچنین تقدیم
به همسرم، آقای غلامرضا قربانی مقدم به پاس همدلی و
همراهیش در راه مقدس دانش و زندگی و به دخترم،

شعر دل‌انگیز زندگیم: غزل

مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ

در سرآغاز این نوشتار جا دارد که از همه عزیزان و بزرگوارانی که در مقاطع مختلف تحصیلی مرا درس آموختند و آنچه را که تاکنون از دانش آموخته‌ام حاصل تلاش و مجاهدتهای آن بزرگواران است یاد کنم و بر ایشان سلام و درود بفرستم. بویژه از استادان بزرگوار خویش در دانشکده ادبیات زاهدان تشکر می‌نمایم.

در ادامه این راه مقدس از محضر استادان ارجمند دانشگاه یزد بهره فراوان برده‌ام که از همه آن بزرگواران به نیکی یاد می‌کنم. مخصوصاً بر خود فرض می‌دانم که از استادان گرانقدر آقای دکتر صادقیان و آقای دکتر غلامرضایی استادان راهنما و مشاور اینجانب که در تمام مراحل این نوشتار، راهنما و هدایت‌گرم بوده و با دلسوزی و مهربانی و محبتی بسیار فراتر از حوزه وظایف و مسؤولیت خویش، همچون پدری مهربان به ارشاد و راهنمایی اینجانب پرداخته‌اند، سپاسگزاری نمایم. از خداوند بزرگ برای این دو بزرگوار و همه استادان گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد عزت و سربلندی را خواستارم.

نهایتاً از همسر آقای قربانی مقدم که با لطف و محبت مرا در این راه یاری نموده‌اند صمیمانه سپاسگزارم.

موزه معاونت آموزشی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

صورتجلسه دفاع پایان نامه کارشناسی ارشد

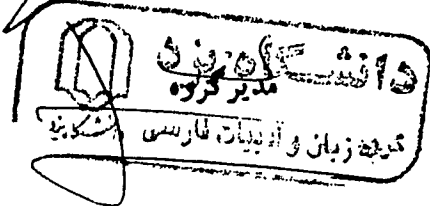
نام و نام خانوادگی دانشجو... میرزا حسینعلی...
 رشته... ادبیات فارسی
 عنوان پایان نامه... وقه و پهلشاه مجبوقی و تجاربت آن با لیلی و پنچون لطای
 استاد راهنما... دکتر محمدعلی صباذقیان
 استاد مشاور... دکتر محمدعلی صباذقیان
 متخصص و صاحب نظر از دانشگاه یزد... دکتر محمدحسین دهقانی فیروزآبادی
 متخصص و صاحب نظر (استاد مدعو خارج از گروه)... دکتر محمدحسین دهقانی فیروزآبادی
 نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه... سید مجید میرزاکنی

- امتیازات بدست آمده (بر اساس ماده چهار آئین نامه آموزشی) به شرح زیر می باشد.
- ۱۷ - اهمیت نظری، توسعه ای کاربردی موضوع تحقیق امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۷
- ۱۹ - میزان انطباق محتوی با عنوان پایان نامه امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۹
- ۱۹ - نحوه ارائه، کیفیت دفاع و چگونگی پاسخگویی به سئوالات امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۹
- ۱۹ - کیفیت تجزیه و تحلیل و انسجام مطالب امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۹
- ۱۷ - اهمیت نتایج بدست آمده از لحاظ نظری، توسعه ای، کاربردی امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۷
- ۱۷ - نحوه نگارش امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۷

فاج از پایان نامه مورد نائید هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۱۸ به عدد ..... و امتیاز مجامعی... به تصویب رسید.
 به حرف ه به حرف.....

امضاء هیات داوران
 ۱- دکتر محمدعلی صباذقیان
 ۲- دکتر محمدعلی صباذقیان
 ۳- دکتر محمدحسین دهقانی
 ۴- دکتر محمدحسین دهقانی
 ۵- سید مجید میرزاکنی

تاریخ دفاع ۱۳۷۶/۱۲/۱۷

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

خلاصه پایان نامه

۱ - ۷۱	فصل اول - عیوقی و ورقه و گلشاه
۲ - ۸	نگاهی به زندگی عیوقی و ورقه و گلشاه
۹ - ۱۷	بحث و تحقیق در اصل و ریشه داستان ورقه و گلشاه
۱۸ - ۷۱	تحلیل موضوعی داستان ورقه و گلشاه
۱۹ - ۲۸	خلاصه داستان
۲۸ - ۴۰	چگونگی داستان پردازی در ورقه و گلشاه
۴۰ - ۵۹	محاسن و معایب لفظی و معنوی داستان ورقه و گلشاه
۵۹ - ۷۱	خصوصیات سبکی داستان ورقه و گلشاه
۷۲ - ۱۴۵	فصل دوم - نظامی و لیلی و مجنون
۷۳ - ۸۴	نگاهی به زندگی و آثار نظامی
۸۵ - ۹۸	بحث و تحقیق در اصل و ریشه داستان لیلی و مجنون
۹۹ - ۱۴۵	تحلیل موضوعی داستان لیلی و مجنون
۱۰۰ - ۱۰۸	خلاصه داستان
۱۰۸ - ۱۳۲	آرایه‌های بدیعی و عناصر بیانی در لیلی و مجنون
۱۳۲ - ۱۴۵	خصوصیات سبکی شعر نظامی

فصل سوم - مقایسه منظومه ورقه و گلشاه بالیلی و مجنون ..... ۲۰۰ - ۱۴۶
مشابهات دو منظومه ..... ۱۷۱ - ۱۴۷
اعتقاد به مبانی مذهبی ..... ۱۵۳ - ۱۴۷
جایگاه وقوع دو داستان ..... ۱۵۶ - ۱۵۳
شیوه آغاز عشق دلدادگان ..... ۱۵۷ - ۱۵۶
مخالفت خویشان و بستگان ..... ۱۵۸ - ۱۵۷
ازدواج ناخواسته لیلی و گلشاه ..... ۱۶۱ - ۱۵۸
پاکدامنی گلشاه و لیلی ..... ۱۶۲ - ۱۶۱
نقش پیک و قاصد در دو منظومه ..... ۱۶۴ - ۱۶۲
مرگ عاشق و معشوق در دو منظومه ..... ۱۶۷ - ۱۶۴
ندامت بستگان دلدادگان در دو داستان ..... ۱۶۹ - ۱۶۸
امور غریب و دور از ذهن ..... ۱۷۱ - ۱۶۹
تفاوت‌های دو منظومه ..... ۲۰۰ - ۱۷۱
زبان دو داستان ..... ۱۸۲ - ۱۷۱
تصویر عشق در دو منظومه ..... ۱۸۷ - ۱۸۲
تصویر عاشق در دو منظومه ..... ۱۹۲ - ۱۸۷
چگونگی عشق و دلباختگی ..... ۱۹۵ - ۱۹۲
شیوه سرآغاز در دو داستان ..... ۱۹۷ - ۱۹۵
وزن دو منظومه ..... ۲۰۰ - ۱۹۷
فهرست منابع ..... ۲۰۳ - ۲۰۱

خلاصه پایان نامه

موضوع این پایان نامه، مقایسه‌ای است میان دو منظومه ورقه و گلشاه عیوقی و لیلی و مجنون نظامی که در منظومه اول، داستان دلدادگی عاشق و معشوق با زبانی ساده و بی‌پیرایه بیان شده، در حالی که در منظومه نظامی داستان، با استعاره و کنایه و انواع آرایه‌های بدیعی آراسته گردیده است.

منظومه عاشقانه ورقه و گلشاه از نخستین منظومه‌های داستانی فارسی در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم است و هیچگونه اطلاعی راجع به زندگی و شخصیت سراینده آن در دست نیست. این منظومه ادبی، اثری ناشناخته و کمترین اطلاع از آن در دست نبود تا اینکه در این اواخر دکتر احمد آتش به وجود آن پی برد و آن را به ادب دوستان معرفی کرد و آقای دکتر ذبیح الله صفا آن را تصحیح و به زیور چاپی در خور عرضه نمود. با این حال این منظومه هیچگاه شهرت و مقبولیت لیلی و مجنون نظامی را به دست نیاورد.

چون داستان ورقه و گلشاه شهرتی نیافته و منظومه نظامی شهرت و آوازه‌ی جهانی یافته است در این مجموعه سعی شده است علت خمول و گمنامی ورقه و گلشاه و شهرت و مقبولیت لیلی و مجنون مورد بررسی قرار گیرد. در این پژوهش زبان داستان در دو منظومه مورد بررسی قرار گرفته است، هم‌چنین جنبه‌ی صوری دو داستان که یکی در بحر متقارب مثنی محذوف یا مقصور که مخصوص منظومه‌های حماسی است و دیگری در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف یا مقصور که ویژه داستانهای بزمی و غنایی است. هم‌چنین کهنگی الفاظ و کلمات در منظومه ورقه و گلشاه و انواع آرایه‌های لفظی و معنوی بدیعی در لیلی و مجنون مورد بحث قرار گرفته است.

زندگی‌نامه نظامی و عیوقی و هم‌چنین خلاصه‌ای از دو داستان بیان شده و وجوه تمایز و برتری کلام نظامی بر عیوقی و شاعرانی که از لیلی و مجنون وی تقلید نموده‌اند و سرانجام به بخش اصلی رساله پرداخته شده که همانا مقایسه این دو منظومه است. در این مورد شواهد نسبتاً زیادی از هر دو منظومه در کنار هم نقل شده، بدان گونه که خواننده خود به علت شهرت و آوازه لیلی و مجنون و خمول و گمنامی ورقه و گلشاه پی خواهد برد. هم‌چنین موارد تشابه و تفاوت این دو اثر اعم از لفظی و معنوی به تفصیل بیان شده است.

فصل اول

عیوقی و ورقه و گلشاه

نگاهی به زندگی عیوقی و ورقه و گلشاه

عیوقی گوینده منظومه عاشقانه ورقه و گلشاه است. این منظومه از نخستین منظومه‌های داستانی فارسی در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم می‌باشد که خوشبختانه از دستبرد حوادث زمانه مصون مانده است. شاعران زیادی از زمان رودکی تا زمان عنصری داستانهای متعددی به رشته نظم آورده‌اند، اما در نهایت تأسّف باید گفت که همه آن آثار ارزشمند در زمینه افسانه‌ها و داستانهای عاشقانه باگذشت زمان از میان رفته و تنها ورقه و گلشاه به دست ما رسیده است.^(۱)

از سراینده منظومه تا این اواخر اطلاعی در دست نبود تا اینکه دکتر احمد آتش، استاد دانشگاه استانبول، مثنوی ورقه و گلشاه را یافت و به وجود چنین شاعری در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم پی‌برد و آن را طی مقاله‌یی در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران معرفی نمود^(۲).

سراینده این منظومه، در کمال ناباوری هیچگونه اطلاعی راجع به زندگی شخصی خود به دست خواننده نمی‌دهد و تنها نام خود را در منظومه ذکر می‌کند:

تو عیوقیا گرت هوش است و رای   به خدمت پیوند به مدحت گرای

۳/۷

ز عیوقی و امتان خاص و عام   ثنا بر محمّد علیه السلام

۱۲۲/۱۲

۱ - مقدمه ورقه و گلشاه، دکتر ذبیح الله صفا، ص ۹.

۲ - همان، ص ۹.

مشخص نیست که عیوقی با کدامیک از سلاطین زمانه خویش معاصر بوده است. در آغاز کتاب، ابیاتی در مدح سلطان غازی ابوالقاسم محمود آورده و نام و کنیه وی را چنین ذکر کرده است:

به دل مهر سلطان غازی بجوی   به جان مدح سلطان محمود گوی
 ابوالقاسم آن شاه دین و دول   شهنشاہ عالم امیر ملل
 نبیند جهان و نزیاید سپهر   چنوراد و فرزانه و خوب سپهر

۱۰ تا ۸/۳

در این مورد که سلطان غازی، ابوالقاسم محمود، که عیوقی از او به عنوان «شاه دین»، «شهنشاه عالم» و «امیر ملل» یاد می‌کند، چه کسی است، میان محققان اختلاف نظر است. آقای دکتر احمد آتش، ابوالقاسم محمود را سلطان محمود غزنوی می‌داند.^(۱) دوره غزنوی به خصوص دوره سلطنت سلطان محمود (۴۲۱ تا ۳۷۸) یکی از دوره‌های مهم و پر رونق ادبیات فارسی است.

«زبان فارسی از طرفی اقلّاً در ساخت نظم، موقع و جای عربی را به طور قطعی احراز کرده، از طرفی دیگر با لشکرهای سلطان محمود بر هندوستان مستولی شده و در آنجا موقع یک زبان ادبی گرفته است. به قول دولتشاه که محتملاً مبالغه آمیز است، در دربار این سلطان بزرگ چهار صد نفر شاعر بود. امروز نام و چند بیت بسیار کم از این شاعران به اطلاع ما رسیده است.»^(۲)

بدون تردید ابوالقاسم محمود باید سلطان محمود غزنوی باشد، زیرا اگر چه در قرن پنجم و اوایل قرن ششم چند سلطان به نام محمود در نواحی مختلف ایران حکومت می‌کرده‌اند، مثلاً ابوالقاسم محمود بن محمد از سلجوقیان عراق و ابوالقاسم محمود بن ایل ارسلان از خوارزمشاهان، ولی امکان ندارد که ممدوح عیوقی یکی از این پادشاهان باشد. چرا که عیوقی در قرن پنجم زندگی می‌کرده است در صورتیکه این پادشاهان حداقل یک قرن بعد از او آمده‌اند.^(۳)

با توجه به کهنگی عبارات و کلمات در بعضی از قسمتهای منظومه و با توجه به شیوه ترکیب

۱ - یک مثنوی گم شده از دوره غزنویان، دکتر آتش، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، دوره اول، ش ۴، ص ۵.

۲ - همان، ص ۱.

۳ - یک مثنوی گمشده از دوره غزنویان، ص ۵.

عبارات می‌توان حدس زد که این اثر مربوط به قرن پنجم است و از آنجا که محمود غزنوی تا سال ۴۲۱ زندگی می‌کرده است، ممکن است عیوقی از شاعران اواخر عهد او بوده باشد. (۱)

یکی از دلایل مرحوم دکتر آتش مبنی بر اینکه عیوقی شاعر قرن پنجم است، دوبیتی از اوست که در «لغت فرس» اسدی، چاپ مرحوم عباس اقبال آمده است و اسدی کتاب «لغت فرس» را در اواسط قرن پنجم نوشته است. (۲) اما دکتر کیا بر این عقیده است که این دو بیت در متن هیچ یک از دستنویسهای کتاب لغت فرس نبوده و مصحح آنها را از حاشیه یکی از نسخه‌ها به عنوان ملحقات ذکر کرده است و این دو بیت در چاپ هورن نیز نیامده است. علاوه بر آن، هیچ دلیلی در دست نیست که عیوقی گوینده ورقه و گلشاه همان عیوقی گوینده این دوبیت باشد. از این رو دلیلی قانع کننده در دست نداریم تا ورقه و گلشاه عیوقی را از مثنویهای گمشده دوره سلطان محمود غزنوی به حساب آوریم. (۳)

نظر دکتر صفا بر این است که عیوقی را می‌توانیم مداح سلطان غازی، ابوالقاسم محمود بن سبکتگین بدانیم چرا که عیوقی، خود، عنوان سلطان غازی را با کنیه ابوالقاسم همراه کرده است و تردید خود را نسبت به اینکه عیوقی معاصر محمود بن ملکشاه باشد یا هم عهد مغیث الدین والدین، محمود بن محمد بن ملکشاه سلجوقی، اعلام می‌دارد. (۴)

در هر صورت با توجه به شیوه ترکیب عبارات و کهنگی الفاظ و ترکیباتی که در منظومه یافته می‌شود می‌توان آن را منتسب به قرن پنجم دانست.

از این منظومه آنچه در باره احوال عیوقی پی می‌بریم مسلمان بودن او و معاصر بودنش با سلطان محمود است. به نظر می‌رسد عیوقی کتاب خود را در ابتدای بهار آغاز کرده و آن را به سلطان محمود اهدا نموده است:

-
- ۱ - داستانهای غنایی منظوم، دکتر غلامرضایی، ص ۶۹.
  - ۲ - آیا مثنوی ورقه و گلشاه عیوقی همزمان شاهنامه فردوسی است، دکتر صادق کیا، مجله دانشکده ادبیات، ج ۲، شماره ۱، ص ۴۹.
  - ۳ - همان، ص ۵۰.
  - ۴ - مقدمه ورقه و گلشاه، ص ۱۱.

نشاندہ بدی عیدت آمد بہ بار
نکشستت زو طرفہ ترکس درخت

۱۸ تا ۱۷/۳

درختی کی بیخش ہمہ دانش است
درختی کی برگش ہمہ نزهت است
گل پایدار اندر و با درنگ
کہ تا حشر از و نگسلد بوی و رنگ
بہ ہر برگ او در ہزاران کشیست
بہ ہر بوی او در ہزاران خوشیست
کنون کامد این گلبن نو ببر
بسر شاہ از و یادگاری ببر

۵ تا ۱/۴

عیوقی در جایی از داستان خویش بیان می‌دارد کہ سرنوشت غم انگیزی داشته و در عشق خود ناکام مانده است و علت آن را ناجوانمردی و مکر و حیلہ آشنایان می‌داند و از ایزد می‌خواهد تا در قیامت داد او را از آنان بگیرد و وعده می‌دهد کہ اگر عمری باقی باشد بہ ذکر سرگذشت خویش خواهد پرداخت.

دریغاکہ بد مهر گردان جهان
نہباید ہمی بست دل را در وی
بس او میدہا را کہ درد دل شکست
اگر من بگویم کہ با من چہ کرد
بماند عجب ہر کس از کار من
مراقصہ زین طرفہ تر اوفتاد
اگر زندگانی بود آن سمر
چہ کردند با من ز مکر و حیل
ندارد وفا با کسی جاودان
کہ بس نابکارست و بس زشت روی
بس او کرد بی کام دل زیر گل
چہ آورد پیشم ز داغ و ز درد
خورد تا بہ جاوید تیمار من
ولیکن نیارم گذشتن بہ یاد
بگویم کہ چون بد ہمہ سر بہ سر
کسانی کشان بود دل پردغل

ز مرد وزن و پیر و برنا به هم   ز شهری و ترک و زبیش و ز کم
 سپردم به یزدان من آن را تمام   که یزدان کند حکم روز قیام
 ستاند ز هر ناکسی داد من   رسد روز محشر به فریاد من

۱۴ تا ۱۱۶/۳

احتمال دارد همین ناکامی شاعر زمینی بوده تا این منظومه پرسوز را بسراید، چه ما می‌بینیم که در داستان ورقه و گلشاه نیز خانواده گلشاه نقض عهد می‌کنند و به سبب فقر و تنگدستی ورقه و وصلت او را با گلشاه مانع می‌شوند.

عیوقی در آغاز داستان خویش، پس از بیان قدر و ارزش سخن می‌گوید که داستان پیش از او به رشته نظم در نیامده و چنین قصه‌ی بدین وزن سروده نشده و از او از اخبار و کتابهای عرب این قصه دل‌پذیر را خوانده است.

چنین قصه‌ی راکس از خاص و عام   نگوید بدین وزن وانشی تمام

۴/۱۵

به نظم آورم سرگذشتی عجب   ز اخبار تازی و کتب عرب

۵/۵

با توجه به گفته عیوقی دانسته می‌شود که پیش از سرودن وی، متنی تدوین یافته در زبان فارسی از این منظومه وجود نداشته است و اصل داستان از کتابها و اخبار عرب گرفته شده است. از طرف دیگر موضوع عاشقانه داستان که فرجام آن به نومیدی و ناکامی کشیده است، تعصب و سخت‌گیری بیش از حد در مورد زنان، آداب و رسوم ذکر شده در داستان، مکانها و حوادث همه و همه می‌رساند که داستان مربوط به قوم عرب است.

منشاء اصلی داستان از حکایت عروقه بن حزام العذری با دختر عمش عفره بنت عقاب گرفته

شده و به داستان لیلی و مجنون نیز بسیار شبیه است. (۱)

بعضی از شاعران فارسی زبان در اشعار خویش از عرو و عفرا یاد کرده‌اند. منوچهری می‌گوید:

به زیر گل زند چنگی ، به زیر سروین نایی   به زیر یاسمن عروه به زیر نسترن عفری^(۱)

به نظر می‌رسد منظومه عیوقی چندان مورد توجه نبوده است ، چرا که مرحوم دکتر آتش و دکتر صفا بر این نظرند که نام این دو عاشق و معشوق کمتر در اشعار آمده است. شاید علت بی‌توجهی به این اثر، اشعار متوسط و گاه سست و ضعیف و کم مایه عیوقی بوده باشد. شاعر، کلمات و الفاظ کهن بسیار به کار برده است و از حیث فصاحت و بلاغت بسیار ضعیف است و عوامل مخّل به فصاحت بسیار در آن یافته می‌شود ، مانند تنافر حروف ، غرابت استعمال و ضعف تألیف و غیره.

شاعر ، منظومه خویش را در بحر متقارب سروده است. زیرا تا حدود قرن پنجم اغلب داستانهای عشقی در بحر متقارب سروده می‌شده است و از طرف دیگر داستان به گفته استاد صفا بیشتر به داستانی حماسی می‌ماند که بربک حادثه عشقی بنا نهاده شده است. به همین جهت نویسنده هر کجا به توصیف میدانهای جنگ و جدال می‌رسد ، اوصاف پهلوانان و پهلوانی را مفصّل تشریح می‌کند. در میان داستان ، غزلهایی از زبان اشخاص داستان آمده است. غزلهایی بسیار لطیف، پر شور و زیبا که از نوع غزلهای قدیم فارسی محسوب می‌شود و به سبک غزل ، قوافی در آخر ابیات رعایت شده است و این کار در ادبیات فارسی تازگی داشته است. غزلهای همراه با استحکام لفظ و روانی کلام و دقت معانی است. شماره این غزلهای در ورقه و گلشاه به تصحیح دکتر صفا به ده غزل می‌رسد و شاعر آنها را بر همان وزن منظومه سروده است.^(۲)

علّت آوردن این غزلهای به نظر دکتر صفا این است که اصل داستان ورقه و گلشاه - یعنی داستان عروه و عفرا - بدین گونه بوده است ، یعنی عروه ابیات پر سوزی در فراق عفراء سروده است ، از این رو شاعر فارسی زبان به جای این ابیات پرسوز ، غزلهای پر شور آورده است. پایان این مبحث را به غزلی که ورقه در هجر گلشاه خوانده ، اختصاص می‌دهیم.